

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai

Az alábbiakban *Bibó István* nemzet- és nacionalizmus-értelmezésének hazai kontextusai közül a 20. századi magyar nemzetfelfogások néhány nagyhatású interpretációs sémáját rekonstruálok és értelmezem. Azokat, amelyek Magyarországon a két világháború között és alatt, az 1950/60-as évek fordulóján, s a hetvenes és a nyolcvanas években tudatformáló szerepet játszottak. Vázolom Szekfű Gyula „államnemzeti” és Németh László „kultúrnemzeti” értelmezéseit (I, II). Rekonstruálok Molnár Erik 1950/60-as évek fordulóján kifejtett nemzetértelmezésének – az 1960-as években lezajlott angol nyelvű nacionalizmus-diskurzus számos írására hasonlító – tételeit és előfeltevéseit (III). Áttekintem Király István Molnár Erik álláspontjára adott válaszáat. Értelmezem Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című írásának Molnár Erik nemzet- és abszolutizmus-felfogásával rokon koratűjkori és újkori európai és magyar történelem-interpretációját (IV). Kitekintést adok napjaink újratermelt politikai diskurzusainak, az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” – egymást átható – narratíváinak és identitásprogramjainak előfeltevéseire (V). Felvillantok három olyan – az árral szembeni – értelmezést, amely nem illeszkedett az 1950/60-as évek angol nyelvű nacionalizmus-diskurzusának fő sodrába, birodalom és szeparatizmus, status quo és felforgatás, civilizáció és barbárság szembeállításának – akkor olyannyira divatos – sémájába (VI). Ezt követően összegezem – Kovács Gábor rekonstrukciójának eredményei alapján – Bibó István értelmezésének néhány vonását (VII, VIII).¹

1 Eredetileg Bárdi Nándor és Kántor Zoltán felkérésére Alain Dieckhoff tétéleire kívántam volna reflektálni az 1960/70-es és az 1980/90-es évek angol nyelvű nacionalizmus-diskurzusainak összehasonlításával, a paradigmatváltás kimutatásával, előfeltevéscik megfogalma-

I.

Szekfű Gyula és Németh László nemzetfelfogása és elitértelmezése korántsem fedte le a két világháború közötti magyarországi nemzetértelmezések egészét, ám mindkettő igen nagy hatást gyakorolt a kortársakra és az utókorra. Lényegüket a *magyarságtudomány*ról alkotott felfogásukkal és a *magyar politikai és szellemi élet ellentétpárjaival* jelenítem meg. Szekfű Gyula „*nagymagyar-kismagyar út*”-ja és Németh László „*mélymagyar-hígmagyar-jöttmagyar*” hármassága ugyanis a magyar szellemi és politikai élet (és az újkori magyar történelem) értelmezési típusait foglalta magában. Németh László értelmezése Szekfű Gyula interpretációjából táplálkozott: azt elfogadta, majd Szabó Dezső nézeteit követve módosította, a később megtagadta. A hasonló megközelítések különbségeit érdemes regisztrálnunk.²

Németh László 1936-ban a *Magyarságtudományban* értelmezte az egykori *népjellemtan*, immár *sors- és magatartástudomány* feladatait.³ Szekfű Gyula 1939-ben kötetet szerkesztett *Mi a magyar?* címmel és abban *A magyar jellem történetünkben* címmel közölte saját írását.⁴

Németh László szerint a magyarságtudomány nem a szaktudományok magyarságra vonatkozó ismereteinek pusztja összege, hiszen saját szempontjai vannak. Az nem a *gyarmati – autochton, Dévény – Pusztaszer* ellentétpárjai, a *külföldi átvétel – nemzeti öncélúság* szembeállítása mentén határozható meg. A magyarságtudomány összehasonlítható magatartás- és sorstudomány, mégpedig olyan, amelynek szubjektív vonatkozása van arra, aki műveli, hiszen alkotás és önvizsgálat.

A magyarságtudomány mindenekelőtt választ keres arra, hogy hogyan támadt a magyar medencében új asszimilációs központ a 10–11. században,

zásával. (Alain Dieckhoff: *La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel*. L'Année sociologique, 1996. 43–55.) Fordítását a Regio jelen száma közli. Miközben ezt fogalmaztam, olvastam el Kovács Gábor tanulmányának első változatát, amelyet a Bibó István Szellemi Műhelyben vitattunk meg, s amelynek rövidített változata azután a Regio előző számában látott napvilágot. (Kovács Gábor: *Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus* Bibó István gondolatvilágában, Regio, 2002/3. 93–115.) Ennek hatására a nemzetközi vonatkoztatás hazaira változott, s az írás reflexiók helyett egy kisebb tanulmánnyá kerekedett.

2 *Mi a magyar?* (Szerk. Szekfű Gyula). Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 489–556. Hasonmás kiadása: Helikon Kiadó, Budapest, 1992. , Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. I-II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1968. I. 382–396.

3 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. I. 382–396.

4 *Mi a magyar?* 1939. 1992.

miközben a magyarhoz hasonló népek eltűntek. Meg kívánja fejteni, hogy mi a magyarság s ezt úgy kísérli meg, hogy ahelyett hogy csak azt vennénk számba, hogy mit vettünk át másoktól, azt is megkíséreljük feltárni, hogy mit adtunk hozzá vallási és kulturális átvételeinkhez. Meg kellene értenünk mindazokat az élményeket, vívmányokat és színeket, amelyekkel gazdagítottuk mindazt, ami keresztül áramlott rajtunk, s amelyek a magyar alkat, a nemzeti jelleg sajátosságaivá szerveződtek. Mindezt, a múlt megértését a jelen leírásakor fel lehetne és fel is kellene használni és ennek nyomán lehetne kialakítani a magunkkal szembeni követelményeket.⁵

„Genezis, törvények (azaz a nemzetet teremtő sajtóságok könyve), a királyok története, krónikák, harc a jelenvaló állapotokkal, látomás, jóslat: ebből állt a zsidók sors- és magatartástudománya: a Biblia, s ebből kell állnia minden sorstudománynak, akár Krisztus előtt írják egy ezerrel, akár utána kettővel.”⁶

Majd harminc évvel később Németh László – bár némileg más összefüggésben – így fogalmazott: „... a mi életünk épp azért folyt, hogy az a bizonyos *Templom*, amelyről Ady írt, mégiscsak megépüljön – s a részleges magyar szét-szóródás fölött kirajzolódjék a Gondolat, amelyre érdemes hazatekinteni. S ha /az író/ igaz akar lenni, ma sem azt nem meri mondani, hogy munkája sikeres volt, amint azt sincs joga, hogy haszontalan. A legigazabban tán azt mondhatná: várjatok még és segítsetek, ti elszakadtak.”⁷

Szekfű Gyula, aki a harmincas-negyvenes évek fordulóján a budapesti egyetemen megszervezett Magyarságtudományi Intézet egyik legnagyobb tekintélye volt, publicisztikai írásain kívül *A magyar jellem történetünkben* című írásában foglalta össze magyarságtudományi mondanivalóját, a magyar történelmi osztályok politikai érzékét, a magyar állam birtoklásának felelősségét magukban foglaló kollektív tulajdonságokat. A letelepülő és kereszténnyé váló egykori nomád nép szabadságszeretetéről és politikáló képességéről írt, majd az egységes nemzeti jellem kettészakadását hangsúlyozta. Azt, amely a török hódítás következtében vált szét „*labanc*”-ra és „*kuruc*”-ra, s a kettősség mellett a túlélés fortélyait érvényesítő realista gondolkodás és politikai képesség „*nagymagyar*” és „*kismagyar*” változatait mutatta. A 18. századi nemzeti regeneráció és újjáépítés az „úr és paraszt a magyar élet egységében» jegyében folyt. A 19. századi alkotmányos nemzeti politikálást viszont a török uralom

5 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. I. 382–396.

6 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. I. 396.

7 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. II. 594.

következményei határozták meg: a Habsburg és a nemzetiségi kérdés és ezek következtében a „*nagymagyar*”–„*kismagyar*” szembenállás.

Szekfű Gyula esszéje az általa szerkesztett, a hivatalos tudomány magyarságtudományi állásfoglalását képviselő, nagyon vegyes színvonalú és alapjában színtelen írásokat tartalmazó *Mi a magyar?*-kötetben jelent meg.⁸

Németh László szerint *szekularizált vallás funkcióját ellátó normatív kultúra* alkotja azt a kohéziós erőt, amely a nemzetet azzá teszi, amivé annak lennie kell. Szekfű Gyula felfogása szerint pedig *állama, államalkotó erőinek politikai képessége és kultúrája* adja a nemzeti hagyománynak azt a magvát, amely a nemzetet meghatározza, s amelyet meg kell őrizni a jövő számára. Németh László értelmezése – mint látjuk – „*kultúrnacionalista*”, Szekfű Gyula felfogása pedig „*államnacionalista*”, amely magában foglalja a normatív nemzeti kultúrát is. A két felfogás különbözött ugyan egymástól, de át is hatotta az egyik a másikat. Abban feltétlenül közösek voltak, hogy úgy értelmezték a *nemzetet*, hogy annak *ügyét* elválasztották, sőt *szembeállították a szabadság ügyével*. Nemzetértelmezésük lényegét pedig a nemzet megkettőződésével írták körül.

II.

Szekfű Gyula *nagymagyar út* alatt azt a koncepciót értette, amelynek hívei szerrint felülemelkedtek és felülemelkednek a „*kuruc-labanc*” ellentétén, hiszen ennek a felfogásnak a lényege a magyar állam teljes integritása, illetve annak helyreállítása. Annak konkretizálásakor mindig az derül ki, hogy a *nagymagyar út* a *kismagyar út* ellentéte. Értelmezésében a *kismagyar út* a 16–17. században a magyar állam teljes integritását feladó *kurucság*. Hívei Erdélyre, a protestantizmusra és a törökre támaszkodtak a Nyugattal, a Habsburgokkal szemben. A *kismagyar út* a 19. században a *magyar liberalizmus*, a 20. században a balkáni államok közé süllyeszto *turanizmus*. A három együtt pedig a mindenkori népszerű és felelőtlen demagógiát, az érzelmi politizálást, a szenvedélyek elszabadulását jelölte. Azt, amely rombolja az államot és szétzilálja a társadalmat. A történelmi állam integritását biztosító kívánatos *nagymagyar út* és az integritást kockáztató, azt aláásó *kismagyar út* ellentétében szinte mindig az utóbbi az erősebb, hiszen a közvélemény éretlen, s emiatt sokkal inkább lehet hatni érzelmeire, mint ítézőképességére.

8 *Mi a magyar?* 1939, 1992. Az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* az Eckhardt Sándor által szerkesztett kötet címe.

Az *állam* az, amely keretet, szerveződést és tartalmat ad a nemzetnek, biztosítja annak létét és nevelődését. A *kismagyar út* hívei elvonták és elvonják a figyelmet a valódi teendőkről, az állami lét alapkérdéseiről, és álproblémákra feccsérték energiájukat és ellenfeleiket is arra kényszerítették, hogy ezt tegyék. Ez viszont a dualista időszakban vákuumhelyezethez vezetett, amelyben a valódi problémák helyére került álproblémák vitatása közben az országon belül a nemzetiségek és a zsidóság, az országon kívül pedig a formálódó utódállamok térfoglalása zajlott, s ezalatt a magyar állam belső és külső ellenségeivel szemben védtelenné vált. Szekfű Gyula felfogása szerint a kuruc ellenzék, a demagóg érzelmi politizálás, a *kismagyar út* a felelős a magyar állam meggyengüléséért, végső fokon Trianonért.

Szekfű Gyula számára a *kismagyar út* jelentette az ellenségképet, a *nagy-magyar út* pedig a kívánatos politikát megtestesítő önképpel volt azonos. Az elmentépar historizált, moralizáló, manicheus jellegű, amelyben a rosszat a magyarság bűneit megtestesítő barbár és emocionális *Kelet*, a jót pedig a Habsburgokkal (és a velük való megegyezés terhét és felelősségét vállaló magyar arisztokratákkal) azonosított civilizált, racionális *Nyugat* képviseli.⁹

Németh László „*mélymagyar*”–„*hígmagyar*” ellentétpárja az értékteremtő értelmiség kontraszelekciójára vonatkozott. Arra, hogy kik adták a magyar irodalmi és – ezen keresztül a – szellemi élet nyelvi, kulturális és erkölcsi mintáit a nyelvújítás óta. Azok adták-e, akik igazi értékeket alkottak, és közülük volt az

9 A koncepció felépítését és kifejtését Szekfű Gyula alábbi műveiben találjuk meg: *Mit vétetem én? Ki gyalázta Rákócziút?* Dick Manó kiadása, Budapest, é.n. (1916, két kiadás), *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Élet Irodalmi és Nyomda Rt. kiadása, Budapest, 1920, 1922, *Három nemzedék és ami utána következik.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é.n. (1934, 1935, 1938, 1940, 1942, hasonmás kiadás: ÁKV-Maccenas, Budapest, 1989), Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet. A tizenhatodik század, A tizenhetedik század, A tizennyolcadik század, A tizenkilencedik és huszadik század.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é.n. (1929–1941. Hasonmás kiadás: Maccenas Kiadó–Lord Könyvkiadó, Budapest, 1990), *Mi a magyar?* (Szerk. Szekfű Gyula). Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. Hasonmás kiadása: Helikon Kiadó, Budapest, 1992. 489–556, Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002. Vö. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 27–62, Uő: *Európai mintakövetés-nemzeti öncéltság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 143–168, Trencsényi Balázs: *Az „alkat-diskurzus” és Bibó István politikai filozófiája.* In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 175–207, Dénes Iván Zoltán: *Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncéltség”. Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmus ábrázolása.* Világosság, 2002/4–7. 168–178.

őket körülvevő világhoz (hiszen bele voltak ágyazódva egy-egy közösség hagyomány- és értékvilágába, tevékenységük és teljesítményük mintegy abból nőtt ki), vagy pedig azok, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, nem kötődtek semmiféle közösséghez és sikerük a silány, jellegtelen, felszínes szórakoztatást tette általánossá és kizárólagossá.

Minthogy ez utóbbiak, a *hígmagyarok* váltak mintaadókká, a *mélymagyarok* pedig sorra-rendre peremre szorultak, elszigetelődtek és kihaltak, a hígság teremtetten úrbe beköltözhettek a *jöttmagyarok*, akik ha akarták volna, sem lettek volna képesek pótolni a nemzeti hagyomány értékvilágába ágyazottságot. Ők csak éltek azokkal a lehetőségekkel, amelyek az ő megérkezésük előtt már lejátszódott fordított kiválasztás következményei voltak. A szellemi kontraszelekció pedig általánossá vált és áttevődött a politikai életbe: az értékes kiszorul, a silány győz, a betelepült pedig feléli a lehetőségeket. Az irodalmi, a szellemi és az erkölcsi élet mintaadói rossz példákat adtak, amelyek hosszabb távon a közösségi élet egészét átírták és megrontották. A magyarság szellemi és erkölcsi megújulásának igénye fel-feltört egy-egy nagy képviselőjében. Ady és Móricz Zsigmond a régi és népi hagyományvilágot közvetítette, ám a feladat változatlanul a kontraszelekció leállítására, az értékes minták általánossá tétele, a közösségi értékelés regenerálása volt és maradt.¹⁰

Németh László (Bajcsy-Zsilinszky Endre kifejezésével élve) „*pánliterátori*” értelmezése a *közösség-társadalom*, valamint a *kötelesség/alkotás-fogyasztás* szembeállítására épült. Az újabb *hanyatlástörténeti* séma szerzője osztotta Szekfű Gyula *Három nemzedékének* műfaját és diagnózisát, de nem az állam, hanem a nemzeti közösség erkölcsé szempontjából gondolta tovább annak logikáját és tette ezt Farkas Gyula – a *Három nemzedék* tételét illusztráló – asszimiláció-könyvének anyaga alapján.¹¹

Németh László nem az állami integritás „*labanc*” és „*kuruc*” felfogásának híveit, hanem a szellemi élet értékes alkotóit és sikeres, de nem értékes mintaadóit szembesítette egymással. Nála is megmaradt a szekfűi kimondatlan, de érzékeltetett ellentétpár: *értékes, tehát népszerűtlen – népszerű, tehát értéktelen*. Ám ahogy a *mélymagyarok* nem azonosak a *nagymagyarokkal*, úgy a *hígmagyarok* sem azonosak a *kismagyarokkal*, s az összefüggés fordítva sem igaz: a *mély-*

10 Németh László: *Sorskérdések*. (Gond. jegyz. Grezsa Ferenc). Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 408–482. Vö. Dénes, 1999. 63–94, Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Kalligram, Pozsony, 2001, Dénes, 2001. 169–190.

11 Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, é.n. [1938]. Vö. Dénes, 1999. 73–94.

magyarok nem *kismagyarok*, s a *hígmagyarok* nem *nagymagyarok*. A szellemi élet kontraszelekciónak leírása azonban reménytelenül összefonódott az asszimilációs vitákkal.

A *mélymagyar* minta Németh Lászlónak éppúgy egyszerre volt saját *önképe* és a nemzeti regenerálódás programja, ahogy Szekfű Gyula számára a *nagymagyar út* jelentette ugyanazt. Ez a két értelmezés viszont ahhoz a két diskurzushoz illeszkedett, amelyek szembeállították egymással az *európai politikai fejlődés vívmányait* és a *nemzeti hagyományokat*, azok *közösségi kohéziós erőit*, a *nemzeti önazonosságot*. Azokat, amelyeket Bibó István a *szabadság ügyének* és a *közösség ügyének* nevezett, s amelyeknek csak egymásra vonatkoztatva tulajdonított értelmet.

III.

Bibó István – önrendelkezést és nacionalizmust egymástól elválasztó – *nemzeti jellegről* kialakított felfogása és *nemzetértelmezése* egyáltalán nem illeszkedett Szekfű Gyula és Németh László értelmezéseihez, Ugyanakkor igen távol állt az 1950/60-as évek fordulójának magyarországi, – indoktrinációs funkciót betöltő, Molnár Erik nevéhez fűződő – „*nemzet-vita*”-jától is. Nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is. Fizikailag, hiszen a külvilágtól vastag falak és rácsok választották el, mivel Bibó István akkor éppen életfogytiglani börtönbüntetését töltötte a forradalom idején vallott politikai meggyőződése és ennek jegyében vállalt közéleti szerepe miatt.¹² Szellemileg, mivel nézetei igen távol álltak attól, amit a korabeli párthatározatok sorába illeszkedő – az 1950/60-as évek fordulóján megjelent – Molnár Erik-cikkek képviseltek.¹³

A Molnár Erik nevéhez köthető „*nemzet-vita*” ugyanis 1956 *függetlenségi örökségét* iktatta ki a nyilvános beszéd témái közül. Mindenekelőtt úgy, hogy a *függetlenségi hagyományokat* a *népi demokrácia előzményeként* értelmező Révai József indoktrinációs célokat szolgáló tételit hatályon kívül helyezte, és így

12 Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. (Vál. Huszár Tibor). 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 431–535, *A fogoly Bibó István vallomása az 1956-os forradalomról*. (Összeáll, bev. jegyz. Kenedi János). 1956-os Intézet, Budapest, 1996. Vö. Kovács Gábor: *Bibó István 1956-ban*. Liget, 2001/12. 66–71, Uő: *Harmadikutas magyar gondolkodók*. Németh László, Hajnal István, Bibó István. Liget, 2002/8. 64–75.

13 Molnár Erik: *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról*. Tézisek. Társadalmi Szemle, 1959/8–9. 11–39, Uő: *A nemzeti kérdés*. Magyar Tudomány, 1960/10. 571–587, Uő: *Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól*. Új Írás, 1962/11. 1236–1243, *Vita a magyarországi osztályküzdelemről és függetlenségi harcokról*. (Bev., utószó: Pach Zsigmond Pál). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.

korábbi tabukat döntött le.¹⁴ Eközben viszont saját ideológiai céljainak megfelelően témákat és tételeket bélyegzett meg. Ugyanakkor megdöntötte a *nép* és a *nagy vezér* egymásra vonatkoztatott mítoszát, s a „*népi, tehát nemzeti, nemzeti, tehát haladó*” azonosítását.

A nemzetet *fiktív közösségnek*, a nemzeti tudatot pedig *hamis tudatnak*, kiváltságos társadalmi rétegek és osztályok iránti *helyi, lokális lojalitások és tudatok túllátalánosításainak* tekintette. A *nagyobb politikai egységet* viszont *fejlettebbnek*, a gazdasági és a társadalmi fejlődés számára kedvezőbbnek minősítette a helyi kiváltságosok – saját nemzetállamuk megvalósítására törő rendi, partikuláris – mozgalmainál. Az *újkori európai abszolutizmusokat* pedig *a fejlődés kiko-vácsolóinak*, a rendi partikularizmus megtörőinek, *nagyobb és fejlettebb egységek létrehozóinak* tartotta. Nemcsak a *szocialista hazafiság* minősült átmenetinek a *proletár internacionalizmushoz* vezető úton, hanem maga a *nemzet* is a *KGST* kívánatos egységesülésének a folyamatában. A gondolatmenet egésze pedig a „*nemzeti=rendi partikuláris, rendi partikuláris=reakciós*” behelyettesítései nyomán a „*haladó, tehát nem nemzeti*” előfeltevésén nyugodott. Ez viszont nem állt távol a korabeli angol nyelvű nacionalizmus-diskurzus alapfeltevéseitől, a „*civilizált birodalom-barbár nacionalizmus*”, „*status quo-felforgatás*” szembeállításaitól.

IV.

Ezt a szemléletet bírálta jó tíz esztendővel később, 1973 tavaszán Király István akadémiai előadásában, majd annak a *Kortársban* megjelent bővebb változatában.¹⁵ Ő a *szocialista hazafiság* kialakítását kívánta előmozdítani és a *kozmpolitizmusban* jelölte meg annak legfőbb akadályát. Molnár Erik nemzetre vonatkozó nézeteit *baloldali ezoterizmusban*, a nemzeti érzelmek iránti *doktriner érzéketlenség-*

14 Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Szikra Kiadó, Budapest, 1949, Uő: *Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek 1945–1949*. Szikra Kiadó, Budapest, 1949, Uő: *Válogatott történelmi írások. I-II*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. Vö. Szabó Miklós: *A magyar nemesi liberalizmus, 1825–1910*. In: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Gondolat Kiadó, Budapest, 1993. 150–181, Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 203–259.

15 Király István: *Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyomány*. Magyar Tudomány, 1973/5. 345–362, *Kortárs*, 1973/7, 8, 9. 1118–1128, 1280–1290, 1476–1491, Uő: *A mindennapok forradalmisága*. *Kortárs*, 1974/11, 12. 1791–1808, 1969–1988, Uő: *Hazafiság és forradalmiság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. Vö. *Hazafiság és internacionalizmus. Műhely-vita*. Magyar Tudomány, 1974/1. 27–55. Lásd továbbá: Új Forrás, 1979/4. 42–52, 1979/5. 67–70, 1980/1. 60–61, 1980/2. 72–75, 1980/3. 57–60, 1980/4. 39–47, 1980/5 43–50, 1980/6, 23–45.

ben marasztalta el, és újraértékelte a *függetlenségi, kuruc, szabadságharcos hagyományt*, s azt a *szocialista hazafiság* előzményeként mutatta be. Szabad György találó kifejezésével az „*illúziók váltógazdaságában*” az egyik illúziót egy másikkal cserélte fel, hiszen az addigi egyedüli helyes és üdvözítő tételt egy másik, ismét egyedül helyes és üdvözítő tétellel váltott fel. A *nacionalizmus* ellenségképét a *kozmpolitizmus* ellenségképével, a *proletár internacionalizmus* jövőképét pedig a *szocialista hazafiság* kívánatos lojalitásával cserélte fel, hiszen *indoktrinációs műveltet* hajtott végre. Azzal viszont, hogy Molnár Erik nemzetértelmezésének tabu-jellegét megtörte, megnyitotta az utat a *nemzet*, a *nemzeti tudat*, a *nemzeti érzés* és a *nemzeti identitás* más értelmezései előtt.

A Molnár Erik nevéhez fűződő nemzetértelmezés tanulságait 1970-ben Szűcs Jenő fogalmazta meg, eszmetörténeti tanulmányaiban pedig mesteri módon, teljes autonómiával hasznosította azokat. A *nemzetiség* és a *nemzeti öntudat*, a *gentes* középkori értelmét, István király *Intelmeit*, Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ának társadalomelméletét, politikai teóriáját és történetiszemléletét, a *köznemesség* eredetét, *nép* és *nemzet* középkorvégi jelentését, az 1514-es parasztháború keresztes ideológiájának *ferences obszerváns* gyökereit igen termékenyen, a korabeli egyetemes vonatkoztatás igényével és a visszavetítések elkerülésével közelítette meg. Ki tudta emelni azokat az általánosságok, a romantikus mítoszok világából, hiszen konkrét hely- és időbeli összefüggésekre vonatkoztatta őket, s jelentésüket a racionális diskurzusok szabályai szerint a maguk konkrétságában értelmezte és fejtette fel, s ezek az írások komoly, időtálló szellemi teljesítmények.¹⁶

A Király István előadása kapcsán kibontakozott *újabb nemzet-vitában* 1973/74-ben Szűcs Jenő is Molnár Erik álláspontja mellett és Király István véleményével szemben foglalt állást. A *Bibó-émlékkönyv*be pedig 1979-ben *Vázlat Európa három történeti régiójáról* címmel nagyhatású esszét írt, amelyet 1985-ben kiadtak franciául, 1990-ben németül, 1995-ben lengyelül, 1996-ban olaszul, s neve Európában ez által ismertté vált.¹⁷ Akkor, amikor Szűcs Jenő már meghalt.

16 Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1955, Uő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, Uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984 (1974), Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. (Szerk. Zimonyi István). József Attila Tudományegyetem, Magyar őstörténeti könyvtár, Szeged, 1992, Uő: *Az utolsó Árpádok*. (S. a. r. Engel Pál). MTA Történettudományi Intézete-História, Budapest, 1993., Osiris, Budapest, 2002.

Mint ahogy a *Vázlat* tisztelgés volt Bibó István emberi nagysága előtt, és sokan ennek olvasásakor találtak először Bibó István nevével és gondolataival, könnyen arra a következtetésre juthattak, hogy Szűcs Jenő – kisebb korrekciókkal, a szaktudós fegyverzetével és igényével – Bibó István szellemében értelmezte *Európa középkori és újkori fejlődését*. Ezért annak ismételt leszögezése mellett, hogy Szűcs Jenő számos időtálló tanulmányt írt, ki kell jelentenünk, hogy leghíresebbé vált írása nem szakmai pályájának csúcsa, s annak korai újkori, újkori részében nyilvánvalóan egyáltalán nem Bibó István szellemiségét képviselte. Ez utóbbi persze egyáltalán nem hiba, hiszen öntörvényű szellem senkinek az epigonja nem lehet és természetes, hogy Szűcs Jenő értelmezésében saját meggyőződését követte, s nem vélt vagy valóságos tekintélyekhez igazodott. Szűcs Jenő meggyőződését, az európai középkori és újkori társadalmi, politikai és eszmei fejlődés típusainak széles irodalom alapuló értelmezését viszont az *1960-as évek* angol nyelvű *nacionalizmus-diszkurzusának előfeltevései*, a Molnár Erik nevéhez köthető *nemzet-vita* kiinduló tételei, és az 1970/80-as évek *centrum-periféria* diskurzus Perry Anderson és Immanuel Wallerstein nevével jelölhető *abszolútizmus-interpretációi* határozták meg.

Azok, amelyek szerint a korai újkori Európában *civilizáló abszolútizmusok* és *elmaradott, anarchiába hajló, barbár, szeparatista nacionalizmusok* álltak egymással szemben és ennek az öröksége határozta meg annak modern kori történelmét. Azt, amely a nagyhatalmi *status quot* a *nacionalista felforgatással és barbársággal* szembesítette. Ez az értelmezés viszont – mint arra Kemény István már egy évtizede rámutatott – gyökeresen más volt, mint amelyet Bibó István képviselt.¹⁸ Ezért és ebből a szempontból korrigálta Szűcs Jenő Bibó István törté-

17 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. In: *Bibó emlékkönyv*. Gépirat, szamizdat, 1980. Kiadásai: Történelmi Szemle, 1981. 313–359, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983, *The Three Historical Regions of Europe: an Outline*. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1983/2–4. 131–184, *Les trois Europes*. Bev. Fernand Braudel, ford. Veronique Charaire, Gábor Klaniczay, Philippe Thureau-Dangin. Harmattan, Paris, 1985, *Helyünk Európában: nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. (Szerk. Berend T. Iván). Magvető Könyvkiadó, I–II. Budapest, 1986. II. 515–568, *Die drei historischen Regionen Europas*. Ford Béla Rásky. Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main, 1990, *Bibó emlékkönyv*. (Szerk. Réz Pál). Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem., I–II. Budapest–Bern, 1991. I. 168–218, *Try Europy*. Institute Europa drodkowo–Wschodniej, Lublin, 1995, *Disegno delle tre regioni Storiche d' Europa*. (Közreadja: Giulio Sapelli, ford. Federico Argentieri) Rubettino Editore, Messina, 1996.

18 Kemény István: *Magyarország és Európa*. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 133–147.

nelmi nézeteit. Mindenekelőtt annak a meggyőződése alapján, miszerint az európai koraujtkori abszolútizmusok történelmi szerepe a társadalmi fejlődés szempontjából pozitív, a közép- és kelet-európai nemzetek társadalmi elmaradottsága pedig korábbi fejletlenségük, eredendő elmaradottságuk, a rendteremtő abszolútizmusok hiányának súlyos következménye volt. Ez az értelmezés pedig jól illeszkedett az „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság” diskurzusaihoz, a „realista” és a „romantikus” történelemértelmezés szembeállításának rossz kettősségéhez. Nem idealizálta a nemzeti államot, s a normatív nemzeti kultúrát sem eszményítette, tehát nem vette át sem Szekfű Gyula, sem Németh László nemzetfelfogását. Szuverén szellem volt, aki ezektől megszabadult, hiszen a nemzeti mítoszokkal szemben a racionális diskurzust kívánta elősegíteni. Ő a romantikus illúzióktól fedett kérdéseket európai távlatokba kívánta emelni és ezeket gyakran meg is tette. Vázlatának koraujtkori és újtkori részében viszont az abszolútizmus eszményítését és a társadalmi elmaradottság tételének túláltalánosítását, az „európai mintakövetés” tematikáját érzékeljük. Azt, amely Molnár Erik álláspontjával rokonította értelmezését. *Civilizáló birodalom – a nemzetre hivatkozó anarchia, a fejlődést elősegítő abszolútizmus – rendi, partikuláris reakció* – ezek az ellentétpárok alkották érvelésének lényegét. Azt, amely Bibó István szellemiségétől nagyon távol állt.

V.

A magyar politikai diskurzus két – meglehetősen terméketlen – fő típusát az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” tematikája, értékvilága, ezek naratívái és identitásprogramjai alkotják, és azok „realista” és „romantikus” múltértelmezései és politikai közösségteremtő mítoszai. Mindezek átszövik egymást, feldolgozatlan személyes és kollektív traumákat fednek el, negatív értékelési és magatartásmintákat konzerválnak és táplálnak. Háttérük a politikai közösség katasztrófális élményekiből származó, feldolgozatlan, zavarodott helyzete és ennek következtében kialakult és továbbéltetett tudathasadásos állapota.¹⁹

A „realista” változatok a pillanatnyi nagyhatalmi adottságok kimerevítésén, a hatalmi alkalmazkodás és védettség igényén, s az egyén és közösségei passzivitásán, életük átvészelésén, s a személytelen társadalmi hierarchia és időbeli folytonossága mitizálásán alapulnak. Lényegük az, hogy a hatalom birtokosai, a magyar történelmi osztályok, a kormányon lévő erők éltek és élnek

19 A „nemzeti öncélúság” Fülep Lajos kifejezése: Válasz, 1934/1. 2–23.

a történelmi lehetőségekkel és betagozták/betagozzák magukat és alattvalóikat az európai civilizációba. Munkájuk eredményeit az idegen hódítás és az irreális, illúziókra épülő, a valóságot semmibe vevő magyar érzelmi politizálás fenyegette/fenyegeti újra és újra és rombolta/rombolja le.²⁰

A „realista” interpretáció a magyar múlt *monarchikus és arisztokratikus legitimitását* feltételezi, de nem társult/társul hozzá azok legfőbb követelménye, a *bölcsesség és a becsület*. Az, hogy van olyan érték, amely fontosabb, mint a pusztán életben maradás, a túlélés, s a minden áron való birtoklás. Az értelmezés inkább az *oligarchia*, a kis számú vagyonosnak a nagyszámú vagyontalan feletti uralma jegyeit mutatja. Jövőképe azon a reményen alapul, hogy Magyarország betagozódhat a külvilág gazdag és biztonságos országai sorába. Ez viszont *belső és külső ellenségképpel* társul.²¹

A belső ellenséget a *hazai – megbélyegzett – nagyszámú vagyontalan* alkotja. A tőlük való félelem belső bizonytalansággal társul, amelyet az a tudat vált ki, hogy *mindenki előtt nyilvánvaló: az oligarchia rossz kormányforma és a nagy vagyoni megoszlás nem teljesítményekhez kapcsolódik*. A külső ellenségkép természetesen ugyancsak oligarchikus jellegű: a *szegény, vagyontalan, a vagyonosok helyzetére irigy külvilág*. Mindkettőhöz járul az oligarchikus informális döntések és a demokratikus intézményrendszer, a birtokon belüli vagyonosok és a birtokon kívüli, de befelé vágó vagyontalanok feszültsége, az *oligarchia többszörösen is feloldhatatlan ellentéte a demokráciával*.

A „romantikus” múltértelmezés az *akarat* szerepének meghatározó jelentőségét, az igazságtalan, oligarchikus viszonyok elkerülhetetlen megváltoztatását, a nemzeti múlt jegyében végrehajtandó újraelosztást foglalja magában. Mindenekelőtt azt, hogy a politikai közösség nem *mintakövető*, hanem *önkéntes, értékeit magában hordozza*, múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítják arra, hogy ne ő igazodjon másokhoz, hanem mások igazodjanak hozzá.

Ennek a történelemértelmezésnek az a lényege, hogy az *idegen dinasztia*, a *Habsburgok* nem csupán kívülről helyezték az ország súlypontját, hanem

20 Dénes, 2001. 15–33, 137–199.

21 A gondolatmenethez felhasználtam Platón, Arisztotelész és Montesquieu államformáértelmezéseit: *Platón összes művei*. (Ford. Devecseri Gábor és mások). Európa Kiadó, I–III. Budapest, 1984. II. 298–299, 453–454, 463–469, 520–648, Arisztotelész: *Politika*. (Ford. Szabó Miklós–Horváth Henrik). Gondolat Kiadó, Budapest, 1969. 164–173, 195, 202–215, 240–244, 248–266, 312–324, Montesquieu: *A törvények szelleméről*. (Ford. Csécsy Imre, Sebestyén Pál). Osiris-Attraktor, 2000. 56–212. A hazai „realista” narratívák legkifejtettebb változatát Szeckfű Gyula történelemértelmezésében látom: *Dénes, 2001. 143–168, Trencsényi, 2001, Dénes, 2002.*

kicsérélték vezetőrétegét, középosztályát és csak a parasztságot hagyták meg magyarnak. A 400 éves idegen uralom kontrasztelekcióhoz vezetett és csupán a gyarmatosítók váltógazdaságában nyílhatott rés a magyarok túlélésére. A távoli dicső és a közeli gyarmati múlt képe olyan jövőképhez társul, amely ezen az alapon kivételes helyet és elbánást követel és vár el. Aktivitásra sarkall, és szolgainak bélyegzi a pusztá mintakövetést.²²

Jövőképe elvontan magában foglalja a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, konkrétan viszont a nemzetek szociáldarwinista versengésének meggyőződésére épül és arra, hogy abban a magyar nemzetet kivételes helyzet illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia. Igazi ereje pedig ellenségképében rejlik, hiszen annak immár évszázados hagyománya van, s a kommunista időszak igazán belénk sulykolta, hogy a közösséget veszély fenyegeti belső és külső ellenségei részéről, s hogy fennmaradjon és boldoguljon, harciasan küzdenie kell, és erős vezérekre van szüksége.²³

Mínthogy az *oligarchia* rendszerének számtalan igazságtalansága hitelesíti azt a kritikát, hogy az önmagát demokráciának nevező politikai szisztéma a lényegyet tekintve nem a nép akaratának megtestesítője, sokakban könnyen kialakulhat az a vágy, hogy a vagyontalanok a vagyonosok megbélyegzése és kirablása révén legyenek vagyonosok. Ez a beállítottság először a *vagyoni uralom indulati kritikáját*, a *dicsőségvágy felkeltését*, a *timokratikus uralmat*, a *harciaságot* gerjeszti fel, majd a *többség diktatúráján* keresztül vezet az *egyéni vagy kisebbségi önkényuralomhoz*, *zsarnoksághoz*.²⁴

Elvezet ahhoz a zsarnoksághoz, amely távolabb áll a demokráciától, mint az *oligarchia*, hiszen alapja ennek sem a köz java, hanem az egyéni haszonszerzés gátlástalan, rabló érvényesítése. A zsarnok magán sem tud uralkodni, nemhogy másokat lenne képes irányítani. S a történelmi érdemek, a kivételeség romantikája és a jövő mítosza gátlástalan, alig leplezett pozíció- és vagyonszerzési vágyat takar.

22 Szabó Dezső, Németh László, Mód Aladár és Király István értelmezései között folytonosságot érzékelek: Szabó Dezső: *A magyar Káosz. Pamfletek.* (Vál. szerk. s. a. r. Nagy Péter). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990, Uő: *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.* I-II. Püski, Budapest, 1991. Németh László, 1989. 725–738, Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért.* Szikra Kiadó, Budapest, 1945, *Király István, 1974.*

23 Vö. Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Medvetánc-Atlantisz, Budapest, 1989. 47–73, 93–108, 177–311.

24 Ebben a gondolatmenetben Platón államformaértelmezése inspirált.

Mindennek igazi ellenszere az önkormányzati rendszer és a demokratikus szocializáció. Az, amelyben megtapasztaljuk, hogy saját sorsunkat alakíthatjuk, alakítjuk és azért felelősséget kell, hogy vállaljunk.

A két múltértelmezési típus és jövőkép át-meg átszövi egymást, hiszen mindkettő ellenségképen alapul és kompenzációs mechanizmusokat működtet. Miközben mindkettő az alkotó élet folytonossága hiányának és a kisebbségi érzetnek a következménye.

VI.

Alois Dieckhoff esszében példákkal és tételekkel illusztrálta azt a tételét, hogy Friedrich Meinecke 20. század eleji szembeállítására, az *államnemzet* és a *kultúrnemzet* kettősségére nem lehet felfűzni modern világunk nemzetalakulásainak, nemzetállamainak és nacionalizmusainak sokrétű kérdéseit.²⁵ Azok megközelítésére a két fogalom szembeállításának későbbi szinonimái sem sokkal termékenyebbek. Sem az *állampolgári* és az *etnikai nemzetfelfogások* (1960-as évekbeli, Hans Kohnnál található) merev elválasztása, sem az azt megalapozó (John Plamenatz nevéhez köthető) megkülönböztetés, a *nyugati és a keleti nemzetalakulási típusok* sémája sem segít abban, hogy megértsük a 19–21. századi nemzetté válások kérdéseit.²⁶ Ezek ugyanis a demokratikus, konszolidált *nyugati nemzetállamok* és a politikai követelményeket támasztó, kulturális mítoszokra támaszkodó, politikailag *felelőtlen nacionalista törekvések* szembeállítására, a *civilizált birodalmak* és a *barbár szeparatista törzsek* kettősségére osztották fel saját világukat és ezzel a korabeli nagyhatalmi *status quot* igazolták, vetítették vissza a múltba és ebbe a hidegháborús bipolaritásba zárták be koruk jelenét. Holott ezt a kérdést több kortársuk jóval differenciáltabban kezelte meg.

Hannah Arendt – a korabeli közkeletű vélekedésekkel ellentétben – nem a nemzetállamokból, hanem éppen azok hanyatlásából, visszaszorulásából, a politikai önkormányzat, a politikai szabadság eltűnéséből eredeztette azt, hogy azok jelentését a totális mozgalmak és rendszerek visszájára fordíthatták.

25 Alain Dieckhoff: *La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel*. L'Année sociologique, 1996. 43–55. Fordítását a *Regio* jelen száma közli.

26 Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zu der Genesis des deutschen Nationalstaates*. Oldenburg Verlag, München, 1969 (1907, 1915.), Hans Kohn: *The Age of Nationalism*. Harper, New York, 1962, John Plamenatz: *A nacionalizmus két típusa*. (Szanyi Imre fordítása). In: Bretter Zoltán-Deák Ágnes (szerk): *Eszméek a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 52–67.

Szerinte a görög városállamok politikai gyakorlatának a színtere az a tér volt, ahol a szabadok összejöttek tanácskozni, vitatkozni és dönteni. Ez a politikai szabadság feltétele és ezt szűkítette le a tudományos vitatkozás szabadságára Platón és Arisztotelész. Ez után a politikaellenes elméleti fordulat után a szabadság fogalmát Augustinus még inkább elszakította a külvilágtól akkor, amikor a szabadságot az akarat szabadságaként, belső szabadságként értelmezte át, és az a keresztény hagyományba már így épült be. A korai újkor politikai filozófiák viszont már nem politika és szabadság, hanem biztonság központúak voltak. A totális mozgalmak és rendszerek pedig mindkettőt kisajátították, visszájára fordították és kiüresítették. A politikai gyakorlat és a politikai szabadság ugyanis önkormányzati rendszert feltételez, az pedig önkormányzatokat.²⁷

Isaiah Berlin szerint a szabadság olyan érték, amelyet más nem helyettesíthet és másra nem váltható át: elvesztése abszolút veszteség. Az egyéni szabadság a mindennemű külső beavatkozástól való mentességet, a politikai szabadság pedig az önmeghatározás lehetőségét és képességét jelenti. Ő a „meghajlított vessző” schilleri metaforájával jelezte azt, hogy a nacionalizmusok azoknak a lázadásai, akiknek nem volt lehetőségük arra, hogy beilleszkedhesenek a liberális és demokratikus legitimitású, s ugyanakkor a személytelen hatékonyságon alapuló társadalom rendszerébe, s annak nemzetközi szisztémájába. Ők önazonosságukat keresik, s ezt próbálják kifejezni azzal, hogy tagadják, elutasítják az adott társadalmat, annak kereteit: „a meghajlított vessző visszacsap”.²⁸

27 Hannah Arendt: *The Human Condition*. The University of Chicago Press, Chicago-London, 1989 (1958). 22–78, 175–325, Uő: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991, Uő: *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Berényi Gábor és mások). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 328–374, Uő: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. (Ford. Módos Magdolna). Osiris Kiadó-Readers International, Budapest, 1995. 151–180, Uő: *A sivatag és az oázisok*. (Ford. Mesés Péter-Pató Attila). Gond-Palatinus, Budapest, 2002. 21–158. Vö. Dénes Iván Zoltán: *A közösség ügye és a szabadság ügye. Három értelmezés*. In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 291–317, Kovács Gábor: *Élet, szabadság, politika. Kultúrkritika és republikanizmus Hannah Arendt politikai filozófiájában*. Liget, 2002/6. 43–60.

28 Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. (Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 334–443, Isaiah Berlin–Ramin Jahanbegloo: *Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin*. Charles Scribner’s Sons, New York, 1991. 33–49, 68–159, Isaiah Berlin: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Szerk. Henry Hardy. (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. 327–357. Lásd még: 133–242. Vö. Michael Ignatieff: *Isaiah Berlin. A Life*. Chatto and Windus, London, 1998, Dénes, 2001. 243–266.

Bibó István a nemzetet az európai politikai fejlődés vívmányának tartotta. Az európai politikai fejlődés legnagyobb teljesítménye, hogy az uralmat megszeli, s azt a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába fordította. Ebben a folyamatban helyezkedik el a nemzet, amely olyan politikai intenciójú társadalmi közösség, amely a hatalomkoncentrációs zsarnokságok körforgását megszakítja, hiszen a politikai önkormányzat, a politikai szabadság kerete. Bibó István az egyéni szabadságot a spontaneitással, a politikai szabadságot a nemzettel kapcsolta össze. Birodalom és nemzet, hatalomkoncentráció és hatalommegosztás, zsarnokságok és önkormányzat, személyes uralom és uralom nélküli állapot, a zsarnokságok körforgása és a politikai önkormányzatok szembeállításai alkották nemzetértelmezésének alapját.²⁹ Azt, amely Hannah Arendt és Isaiah Berlin értelmezéséhez hasonlóan a korabeli *nacionalizmus-diskurzus* politikaellenes, status quó igázoló előfeltevéseitől alapvetően különbözött.

VII.

Bibó István 1942/44-ben rákérdezett a különböző közép- és kelet-európai politikai hisztériák okaira és ezek meghatározása után javasolt gyógymódokat azok feloldására. Azért, hogy a demokrácia irányába megindult, de zsákutcába került és a politikai hisztéria állapotába jutott Közép- és Kelet-Európa államai, Németország, Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia konszolidált, demokratikus nemzetekké alakuljanak és így az európai demokratikus országok együttműködésén alapuló egyensúly épüljön ki.³⁰ Megkülönböztette egymástól a jó és a rossz, normális és torz, *demokratikus* és *antidemokratikus nacionalizmust*.

1948-ban két esszében is foglalkozott a *nemzeti jelleg* kérdésével, s mindkettőben Németh László értelmezését gondolta át. Mindkettő alapjaiban érinti hagyomány és modernség, identitás és globalizáció, „*nemzeti öncélúság*” és „*mintakövetés*” kérdéseit. Az egyikben a „*nemzeti öncélúság*” alaptételét, a magas kultúra és a paraszti kultúra, valamint a paraszti állapot összefüggését gondolta végig. Azt a feltevést, hogy a magas kultúrát a paraszti kultúrával kell gyó-

29 Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. (Szerk. Huszár Tibor-íjf. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, I–IV. Budapest, 1986–1990. (centrál: VT). I. 5–160, 271–635, II. 185–296, 469–521, 569–797, III. 5–123, 295–384, IV. 139–782, 796–798, *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 326–350, *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 285–309. Vö. Dénes, 2001a. 291–317.

30 VT. I. 295–635.

gyítani. A másokban ugyancsak a „nemzeti öncélúság” tematikájával foglalkozott. Arra kereste a választ, hogy mi okozta az elmúlt száz évben a *magyar politikai elit kontraszelekcióját*.³¹

Bibó István a nemzeti jelleget népjellemtani, alkattani, történelmi alapon meghatározó értelmezéseket és tematikájukat – az eredetiséget, a nyelvet, a kulturális-erkölcsi nemzeti valláspótlékot, valamint az állam és a történelmi osztályok nemzetalkotó szerepét – elvetette. Ezek helyett a politikaelméleti és a lélektani megközelítést vonatkoztatta egymásra. Bibó István a kollektívumot alanyisággal felruházó értelmezésekkel szemben a kollektív emlékezet és a nemzeti identitás tartalmait az egyéni tapasztalatok összeszerveződéseként interpretálta. A múlt eszményítését és kisajátítását, a múltért folytatott harcot, és a jelen manicheus, ön- és ellenségképen alapuló megközelítését pedig pozitív jövőképpel váltotta fel.

Elhatárolódott Szekfű Gyula és Németh László múltértelmezéseitől és állapotrajzaitól. Nem értett egyet Szekfű Gyula álláspontjával, amely szerint a magyar nemzet nem járhatja a demokratikus nemzetek útját, azt immár egyszer s mindenkorra lekéste. Súlytalanságra, sodródásra, passzív alkalmazkodásra kell berendezkednie, s át kell vészelnie a szovjet megszállást és alkalmazkodnia kell hozzá. Ám nem osztotta Németh László véleményét sem, hogy a magyarság külső és belső gyarmatosítóival szemben kisebbségben van saját hazájában és szívós és titkos szellemi-erkölcsi szabadságharccal kell visszahódítania az életfontosságú pozíciókat.

A magyar nemzet önazonosságát szerinte nem az egykori államalkotó erők történelmi tapasztalata, s azok folytonosságának tudata alkotja, de nem is Magyarország hajdani nagysága képezi. A nemzeti összetartozás alapja nem valamiféle eredetiség, a nyelv, a valláspótló kultúra és erkölcs, de nem is a közös ellenséggel szembeni közösségi szolidaritás és az azáltal meghatározott életforma és életstratégia. Az egyének és a közösség önazonosságát jövőképük határozza meg és az, hogy a közösség mennyire teszi lehetővé az egyének számára teljes emberi méltóságuk kibontakoztatását és gyakorlását. Ez pedig attól függ, hogy a közösség életének milyen sodra van. Attól, hogy mennyire szabad az egyén és a közösség, s hogy a közösség szabadsága mennyire teszi lehetővé az egyén szabadságát.

31 VT II. 551–568, 571–619.

VIII.

Kovács Gábor tanulmányában – egyebek között azt is – rekonstruálta, hogy Bibó István a korabeli szóhasználatától eltérően a *nacionalizmust* megkülönböztette a *nemzetté válás* folyamatától, a *nemzetté válás* mozgalmától, a szabadság-eszméből következő *önrendelkezéstől*, a *nemzeti érzéstől* (*a patriotizmustól*), de magától a *nemzetállamtól* is. Az ő fogalomhasználatában a nacionalizmus *agresszív ideológia* volt, amely éppen az önrendelkezés hiányának a következménye.

Bibó István ugyanis úgy látta, hogy a *szabadság ügye* és a *közösség ügye* egy és ugyanaz, amelyet nem *ellenségkép*, nem is a *nemzeti jelleg* (mítizált önkép), hanem *az emberhez méltó élet lehetőségén alapuló jelen és jövő víziója* határoz meg. Az, amely a magyarság nagy pillanataiban – a reformkorban, 1848/49-ben, 1918-ban, az 1945-ben felemásan megindult, de könnyen zsákutcába kerülő demokratikus fejlődés során és 1956-ban – a közösség összetartó erejét alkotta. Ez alkotja a demokratikus politikai közösség kohézióját.

Az egyének nemzethez tartozását ugyanis azoknak a közösségi vállalkozásoknak a sodra teremti meg, amelyekben a politikai közösség tagjai részt vesznek, s amelyeket magukénak érznek, hiszen *teljes emberi méltóságukat a szabad közösség keretei között* tudják kibontakoztatni. Ez teszi lehetővé önanonosságuk átélését, folyamatos újratereztését és kötődésüket. Azt, hogy a rájuk kényszerített hatalom jobbágyi alázattal tűrt elviselése, a passzív engedelmesség, az átveszelő életstratégia helyett maguk alakítsák saját sorsukat. Ez mindenekelőtt problémamegoldó képességet, aktív reagálást, a közösség ügyeinek intézését jelenti és eredménye az *emberi méltóság magától értetődősége*. Ehhez viszont távlatra, jövőképre van szükség, annak a tudatára és tapasztalatára, hogy nem mások játékszerei vagyunk, hanem saját súlyunk és méltóságunk van.

Bibó István az 1960/70-es évek fordulóján részleteiben is kifejtette az *önrendelkezési elv*, a *nemzet* és a *demokratikus szabadság*eszmé kapcsolatára vonatkozó felfogását. Alaptétele az, hogy a *demokratikus szabadság önrendelkezéshez*, az *viszont nemzetállamhoz vezet*, a *nemzetállam pedig nacionalizmust*, s *az fasizmust és háborút* eredményez.³² Kérdése az volt, hogy hogyan lehet megtörni ezt a büvös kört, hogyan lehet kikerülni ebből a csapdahelyzetből. Ennek érdekében – ahogy Kovács Gábor rekonstrukciója során feltárta – elhatárolta egymástól az önrendelkezés igényét és elvét, a patriotizmus érzését, a *nemzetté válás* folyamatát, a *nemzetállamot* és a *nacionalizmust*.

32 VT II. 185–265, IV. 283–710, kül. 343–374.

Bibó István az *egyéni autonómia és a demokratikus és független nemzet, a szabadság és a közösség ügyét* már korábban magától értetődően összekapcsolta. Ennek jegyében értelmezte a *demokratikus nemzetalakulás*, nevezetesen a közép- és kelet-európai nemzetek demokratikus konszolidációjának kérdéseit 1942/44-ben, a *magyar demokrácia lehetőségeit* 1945-től 1947-ig és 1956/57-ben, s az 1960/70-es évek fordulóján a *közél-keleti, a ciprusi és az észak-ír konfliktushelyzetek okait és megoldásait*. Azzal a megközelítéssel, amellyel önrendelkezés, nemzetalakulás, nemzetalakítás és nemzetállam összefüggéseit gondolta végig és fejtette fel.

Kovács Gábor rekonstrukcióiból láthatjuk, hogy Bibó István szerint *a nemzet politikai intenciójú társadalmi közösség*, amelynek tagjai *meghatározott területet* és *politikai szervezetet* tudnak a magukénak. A *terület*, a *haza* iránt bensőséges érzelmekkel, patriotizmussal viseltetnek, a politikai szervezetet, az *államot* pedig a közösség jelentős hányada vagy egésze a magáénak tudja, de legalábbis a magáénak kívánja tudni és ebben a közösség jelentős hányada, csaknem az egésze részesül.

A modern nemzetek kialakulásának lényege ugyanis a közösségi összetartozás, a *mi-tudat demokratizálódása*, a *politikai közösség birtokbavétele*. Kohéziós erői között megtaláljuk a nemzetiséghez, a törzshöz, a közös leszármazáshoz fűződő, a letelepedett lakóhelyi közösséghez kapcsolódó, a szakrális, s a harci vezetőhöz, az uralkodóhoz kötődő alattvalói, a vallási, a társadalmi, s a politikai mozgalmak, a politikai pártok iránti lojalitásokat.

Ahol az *egyéni szabadság* és a *politikai közösség szabadsága* megvalósult, ott a kettő egymást feltételezi és erősíti, hiszen az egyén saját szabadságát a szabad politikai közösségre vonatkoztatva sajátította el és élte meg, a politikai közösség pedig a szabad egyének együttműködésén alapulva működik. Az egyén saját szabadsága feltételének tekinti és tekintheti a közösség szabadságát, a közösség szabadsága pedig az egyének szabadságára épülhet, mivel az egyén szabadsága a közösség szabadságának a következménye, ugyanakkor a közösség szabadsága nem létezik szabad egyének nélkül. A politikai szervezet, az *állam* természete ugyanis alapvető átalakuláson ment keresztül, amely a *katonai életmódtól a békés alkotás felé, a személyes uralomtól a személytelen szolgálatás irányába* mutat.

A nemzet viszont nem egyszerűen az újkor terméke, csak a modern korban vált tömegérzelemmé és demokratikus jellegűvé, illetve ebben az időben lett politikai hisztériák tárgya. Gyökerei messzire visszanyúlnak a múltba, az *ókori városállamokba*, a *középkori arisztokratikus önkormányzatokba*, *városi autonómiákba*, *faluközösségekbe*. Oda, ahol a zsarnokság hatalomkoncentrációs törekvéseivel egy kisebb vagy nagyobb politikai közösség szembe szegezte saját ön-

kormányzatát, s azt mindennapjai során begyakorolta, megélte és megtapasztalta. A modern korban pedig a szűk körben már elsajátított, begyakorolt *önkormányzat*, a *politikai szabadság* és az annak részeként és eredményeként kialakult egyéni szabadság tágabb keretbe lett illeszthető, s így kiterjeszhetővé vált. Ott és akkor, ahol, és amikor a politikai és az egyéni szabadság mindennapos tapasztalat, élmény és jog volt.

Amennyiben a nemzeti keretek, azok területi elhatárolása bizonytalan, a társadalom a születési szelekción alapul, s az állam megmaradt uralmi szervezetnek, annyiban az *egyéni szabadság ügye és a politikai közösség ügye szembenáll egymással* és minden erő a politikai közösség, a nemzet egységére irányul az egyéni szabadsággal szemben, s ezért a nemzeti érzések tömegessé válása romboló hatású lehet. Ez ugyanis *politikai hisztériához*, a demokratikus politikai fejlődés kisiklásához, deformációjához, antidemokratikus nacionalizmus-hoz vezet. Ezek mélyén pedig a közösség létéért érzett szorongást, traumatikus élményeket, félelmeket találunk.

Bibó István a nemzetalakulást az önrendelkezés – a szabadság különböző köreit átfogó – politikai közösségteremtő történelmi élményeivel kapcsolta össze. A demokratikus nemzetállamot a nemzetté válást stabilizáló tényezőnek tekintette abban az esetben, ha az azon alapul, hogy a szabadság ügye és a közösség ügye, az egyéni szabadság és a politikai közösség, a nemzet szabadsága kölcsönösen feltételezi és erősíti egymást, s a szabadság ügye és a közösség ügye egy ügy. A nemzetállam – az ő értelmezése szerint – nem homogenizálhat, nem teremthet kulturális egyneműséget, hiszen akkor az egyént maga alá gyúrná, és ebben az esetben a közösség ügye elválna, és maga alá rendelné a szabadság ügyét, s ezzel azt megsemmisítené. A nacionalizmus Bibó István értelmezésében csak arra a nemzetállamra és annak ideológiájára vonatkozik, amely szabadságellenes, amely szembeállítja a *közösség ügyét a szabadság ügyével*, s meghamisítja a kettő kapcsolatát.

A *nacionalizmus* mint agresszív ideológia szembenáll a nemzetté válás folyamatával, a nemzeti érzéssel, a patriotizmussal, s a nemzet megteremtésére irányuló demokratikus mozgalommal. Ezeknek ugyanis a közös gyökere a politikai szabadság igénye, élménye és tapasztalata. Egyéni és közösségi traumák vezetnek oda, hogy kibontakozó demokratikus politikai fejlődésük politikai hisztériává torzuljon. Ekkor nyílik arra lehetőség, hogy az érett politikai közösség pozitív, önkormányzáson alapuló tapasztalata híján a közösség egy része saját élményeit kivetítthesse, azt általános tapasztalatként tüntethesse fel, s a közösség ügyét szembeállítsa a szabadság ügyével.

Bibó István – mint láttuk – elvetette a korabeli megközelítések többségét uraló „jó birodalom–rossz nemzetállam,” „jó status quo–rossz felforgatás” ellentétpárjait. Értelmezései differenciáltak és nyitottak voltak, amelyeket Kovács Gábor igen invenciózusan rekonstruált és rekonstrukcióinak eredményeit gyümölcsözően vetette össze más, kurrens, igen inspiráló nemzetértelmezésekkel, s ezek termékeny konklúziókkal szolgáltak. Ez a nemzetértelmezés – mint Kovács Gábor világosan kimutatta – a korábbi status quo–paradigmát elvető és új szempontokat kidolgozó nemzetértelmezésekkel rokonítható, s a *liberális nacionalizmus*-irodalom felismerésével, valamint a *kollektív jogok* kérdéseit értelmező elmélyült tanulmányokkal vethető össze.³³

33 Lásd: Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Basil Blackwell, Oxford, 1983, Uő: *Nationalism*. Weidenfeld and Nicholson, London, 1997, Anthony D. Smith: *National Identity*. University of Nevada Press, Reno-Las Vegas-London, 1991, Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition. Verso, London-New York, 1993 (1991, 1983), Linda Colley: *Britons. Forging the Nation 1707–1837*. Yale University Press, New Haven-London, 1992, Michael Walzer: *What It Means to Be an American? Essays on the American Experience*. Marsilio, New York, 1992, Pierre Nora (szerk): *Les Lieux de Mémoire*. I-VI. Editions Gallimard, Paris, 1984–1992., Liah Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Harvard University Press, Cambridge, MA-London, 1993 (1992), Yael Tamir: *Liberal Nationalism*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993, Yael Zerubavel: *Recovered Roots: Making Israeli Collective Memory*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1996, Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996, Uő: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, Tom Nairn: *Faces of Nationalism. Janus Revisited*. Verso, London-New York, 1997, Kis János: *Az állam semlegessége*. Atlantisz, Budapest, 1997. 129–184., Uő: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, Budapest, 2000.